تأملی در سیره سیاسی امام جواد (ع)

ام‌البنین چابکی[1]

فروغ‌الصباح شجاع نوری[2]

عشرت صادقی[3]

فاطمه خادمی[4]

چکیده

امام جواد (ع) در دوران امامت خود، با اوضاع خاصی به لحاظ سیاسی و فرهنگی مواجه بودند. هم‌زمانی حاکمیت مأمون و معتصم با دوران حیات آن حضرت از یک‌سو و وضعیت اجتماعی- فرهنگی جامعه به ویژه فعالیت فرقه‌های انحرافی و مذاهب شیعی از سوی دیگر، امام جواد (ع) را بر آن داشت تا برای اداره امور شیعیان، و مبارزه سیاسی اعتقادی با مظاهر زور و تزویر، روش‌هایی را به کار گیرند که در واقع ادامه همان سیاست‌های امام رضا (ع) در برابر مأمون بود. مقاله حاضر توصیفی تحلیلی بوده و مطالب آن به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است. نتایج نشان داد، امام جواد (ع) با توجه به اوضاع سیاسی اجتماعی آن عصر، از روش «تقیه» و سیاست «مبارزه مخفی» برای رهبری شیعیان و مبارزه با حاکمان استفاده کردند.

واژگان کلیدی: امام جواد (ع)، مأمون، معتصم، واقفیه، معتزله، زیدیه، تقیه، مبارزه مخفی.

مقدمه

---

[1] . استادیار علوم سیاسی دانشگاه الزهراء؟ سها؟.

[2] . استادیار دانشگاه الزهراء؟ سها؟.

[3] . کارشناس ارشد الهیات و ادبیات دانشگاه الزهراء؟ سها؟.

[4] . کارشناس ارشد مدیریت دانشگاه الزهراء؟ سها؟.

ادیان الهی و از جمله اسلام، از ابتدای ظهور تا به امروز، همواره تحقق حکومت جهانی مبتنی بر عدل الهی را به عنوان هدفی راهبردی دنبال کردند. در این جهت تلاش پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (علیهم السلام)، بر دو محور تغییر باورهای مردم و ایجاد تحول در ساختارهای سیاسی اجتماعی حاکم قرار داشته؛ که بیان‌گر پیوستگی پیشوایی دینی و سیاسی در این مکتب است. به همین دلیل، امامان در طول حیات خود، همواره مبارزه با طاغوت‌های زمان و مقابله با ستم و بی‌عدالتی را برای برپایی جامعه توحیدی، مهم‌ترین رسالت خود دانسته و برای تحقق آن، بسته به اوضاع سیاسی- اجتماعی حاکم، به شکل‌های گوناگون تلاش کرده‌اند. امام جواد (ع)، از جمله امامانی به شمار می‌آیند که روش مبارزاتی‌شان تأمل‌برانگیز است. این امام همام که تنها فرزند امام رضا (ع) بودند، در سال ۱۹۵ قمری در شهر «مدینه» به دنیا آمدند. برخی تولد آن حضرت را در دهم یا پانزدهم ماه رجب۵ و برخی دیگر آن را ماه مبارک رمضان۶ دانسته‌اند. قول مشهور دهم رجب است که شیخ طوسی در مصباح‌المتهجد نقل می‌کند.۷ نامش «محمد» و کنیه‌اش «ابوجعفر» و مشهورترین القاب ایشان «تقی» و «جواد» بود. مادر حضرت «سبیکه» از خاندان «ماریه قبطیه» همسر پیامبر (ص) به شمار می‌رفت.۸ او از نظر اخلاقی در درجه والایی قرار داشت و برترین زنان زمان خود بود؛ به‌گونه‌ای که امام رضا (ع) از او به عنوان بانویی منزه، پاک‌دامن و بافضیلت یاد می‌کردند.۹ از القاب دیگر امام جواد (ع)، «زکی»، «مرتضی»، «قانع»، «رضی»، «مختار»، «متوکل»، «منتخب» و «ترجمان‌القرآن» است. ایشان نخستین امام از سه امام شیعیان بودند که در خردسالی به امامت رسیدند. ازاین‌رو، در دوران امامت خود

با دشواری‌های منحصر به فردی مواجه بودند. عهده‌دار شدن منصب ولایت در خردسالی، دستاویز مغرضانی شد که با جریان امامت در خاندان پیامبر (ص) مخالف بودند. اگرچه از منظر شیعه که موضوع امامت را موهبتی الهی می‌داند، امر امامت ایشان جای هیچ‌گونه تردیدی نداشت، جریان‌های فکری به ویژه فرقه معتزله، در ایجاد تردید نسبت به آن اهتمامی خاص می‌ورزیدند. برخی از آن‌ها از قبیل فرقه معتزله، از حمایت مأمون و معتصم برخوردار بودند. این امر در

---

[۵] . رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه(علیهم السلام)، ج ۲، ص ۱۰۹.

[۶] . هاشم معروف الحسنی، زندگی دوازده امام، ص ۴۴۵.

[۷] . مرضیه محمدزاده، محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۲۵.

[۸] . حسینی شاهرودی و رفیعی، تاریخ زندگی امام جواد(ع)، ج ۱، ص ۲۶.

[۹] . مهدی پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۵۲۹.

کنار گسترش جهان اسلام و ورود باورهای مذاهب و ادیان دیگر و ترجمه آثار فلاسفه یونان، بر پیچیدگی اوضاع می‌افزود. گذشته از این، شیعیان در این روزگار، پس از سالیان دراز، فرصت ابراز عقیده در مورد امامت امامان را به دست آوردند. این امر، موجب شد تا فرقه‌های گوناگون، برای تأثیرگذاری بر افکار عمومی به منظور تغییر نگرش آنان نسبت به ادامه جریان امامت تلاش کنند.

بنابراین دوران امامت ایشان، یکی از جنجال برانگیزترین دوران تاریخ شیعه به دلیل رویارویی شیعیان با مسأله‌ای تازه بود که تا آن زمان سابقه نداشت. خلفای وقت از فضای جدید و شبهات جدید به گونه‌ای غیرمستقیم حمایت می‌کردند. از سوی دیگر، اوضاع سیاسی حاکم بر دوران امام (ع) نیز به دلیل هم‌زمانی امامت ایشان با خلافت مأمون و معتصم، وضعیت خاصی را برای آن حضرت ایجاد کرد و سبب شد تا ایشان با ترفندهایی زیر نظر حکومت قرار گیرند. تزویج ام‌الفضل دختر مأمون به امام جواد (ع) نیز به گفته بسیاری از صاحب‌نظران به همین منظور صورت گرفت۱۰. در واقع از نظر فضای سیاسی، دوران امامت امام جواد (ع) ادامه دوران امام رضا (ع) بود، ضمن آن‌که مباحثات بین‌مذهبی به صورت مناظره نیز از دوره امام رضا (ع) به ایشان منتقل شده بود؛ در حالی که حتی در زمان امام باقر (ع)، مناظرات بین‌مذهبی چندان مرسوم نبود. با این حال، امام برخلاف انتظار مأمون، بسیار دقیق و حساب شده عمل می‌کردند و از هر فرصتی برای فعالیت بهره می‌گرفتند.

مقالات متعددی درباره زندگی سیاسی امام جواد (ع)، نوشته شده، اما این نوشته‌ها در چارچوب علمی تدوین نشده و مطالب آن بدون استناد به منبعی خاص است. از جمله این مقالات می‌توان به «سیره سیاسی امام جواد (ع)» و «نگاهی به ابعاد سیاسی زندگی حضرت جواد الائمه (ع)» اشاره کرد که بدون نام نویسنده در سایت جامع مدیریت در دست‌رس است. هم‌چنین مقاله «امام جواد (ع) در دو جبهه سیاست، فکر و فرهنگ» در سایت «اکاایران» و مقاله «سیاست و حکومت در سیره امام جواد (ع)» در سایت اداره کل امور فرهنگی دانشگاه اصفهان. بهترین منبع درباره سیره سیاسی امام جواد (ع) کتاب حیات سیاسی امام جواد (ع) نوشته علامه‌سیدجعفر مرتضی عاملی است. ازاین‌رو، برخی از وفات ایشان یاد کرده‌اند. امام (ع) در کنار قبر جدش موسی بن جعفر (ع) به خاک سپرده شدند.

---

۱۰. علی رفیعی، تاریخ زندگانی امام حسن(ع)، ص ۱۴۶.

از آن‌جا که سیره سیاسی امام جواد (ع) می‌تواند راه‌گشای ما در راه برپایی جامعه توحیدی در جهانی باشد که همه ابزارها برای مخدوش کردن دین اسلام به کار گرفته شده، مقاله حاضر درصدد است تا با پاسخ به پرسش‌های ذیل، در حد بضاعت، گوشه‌هایی از اندیشه الهی و شیوه مبارزاتی آن حضرت را واکاود:

۱. امام جواد (ع) چگونه حقانیت خود را به عنوان نهمین امام شیعیان به اثبات رساندند؟

۲. امام جواد (ع) از چه روشی برای نشان دادن عدم مشروعیت نظام حاکم استفاده کردند؟

۳. امام جواد (ع) چگونه رهبری شیعیان را به انجام رساندند؟

روش تحقیق

این پژوهش، توصیفی تحلیلی و از نوع بنیادی است و اطلاعات موردنیاز آن به روش اسنادی و کتابخانه‌ای، با مطالعه کتاب‌ها و مقالات درباره سیره سیاسی و شیوه رهبری امام جواد (ع) گردآوری شده است.

ص: ۲۸۰

یافته‌های تحقیق

امام جواد (ع) به دلیل رویارویی با اوضاع سیاسی اجتماعی خاص، برای رهبری شیعیان، از استراتژی و تاکتیک خاصی بهره گرفتند که در ادامه این نوشتار به اختصار مطرح خواهد شد.

اهداف راهبردی (استراتژیک)

۱. دفاع از امامت

یکی از مسائلی که امام جواد (ع)، در وهله نخست با آن روبه‌رو شدند، موضوع کودکی ایشان هنگام شهادت پدر بزرگوارشان بود. در این زمینه، چنین استدلال می‌شد که دوران شکوفایی رشد و عقل در مردان، به طور معمول از پانزده‌سالگی شروع می‌شود و در چهل‌سالگی به تکامل می‌رسد. با این وصف، آیا کسی می‌توانست پیش از بلوغ به مقام امامت برسد؟

این موضوع به دلیل اهمیت آن، در مباحث کلامی مربوط به امامت، جایگاه خاصی داشته است. با این‌که امام رضا (ع)، در زمان حیات خویش به این پرسش پاسخ داده بودند، پس از شهادت ایشان، این امر در خصوص امامت امام جواد (ع)

به ویژه از طرف مذهب معتزله مطرح شد که در آن دوران با حمایت حکومت وقت قدرت گرفته بودند.۱۱ امام هشتم (ع) در پاسخ یکی از شیعیان در این زمینه فرمود:

خداوند، حضرت عیسی (ع) را در کم‌تر از سن ابوجعفر به عنوان پیامبر شریعت تازه‌ای برگزید. بنابراین، چه مانعی دارد که همان خدا، ابوجعفر۱۲ را در خردسالی به امامت برساند؟۱۳

شواهدی در قرآن کریم وجود دارد که نشان می‌دهد پیامبرانی در سن کودکی

ص: ۲۸۱

به مقام نبوت رسیده‌اند و در واقع رسیدن به مقام نبوت یا امامت در سنین کودکی بی‌سابقه نبوده است.

با وجود این تصریح، پیروان مذهب معتزله برای اثبات درستی ادعای خود، با طرح پرسش‌های دشوار درصدد شکست علمی و فکری امام (ع) برآمدند. از طرف دیگر، مأمون با روش خاص خویش و در قالب نشان دادن خود به عنوان دوست‌دار علم با برگزاری مجالس مناظره، سعی داشت تا ترفندی را که برای امام رضا (ع) کارساز واقع نشده بود، در مورد امام جواد (ع) به کار گیرد. شگفت آن‌که امام جواد (ع)، با وجود کودکی، در مواجهه با این توطئه‌ها، با پاسخ‌های دقیق و سنجیده، گذشته از این‌که حقانیت خود را به عنوان امام شیعیان به اثبات رساندند، نشان دادند که خردسالی، مانعی برای برخورداری از این منصب خدایی نمی‌تواند باشد. امری که به آماده‌سازی افکار عمومی برای پذیرش امر امامت و ولایت امام زمان (عج) منتهی شد؛ زیرا مسأله کمی سن، بعدها در سال ۲۲۰ قمری درباره امام هادی (ع) و سپس امام زمان (عج) نیز مصداق یافت.۱۴ این دو بزرگوار، در سنی کم‌تر از امام جواد (ع) به امامت رسیدند.۱۵

۲. مقابله با اندیشه‌های انحرافی

---

[۱۱] . محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۸۷.

[۱۲] . امام جواد« جعفر ثانی» نیز نامیده می‌شد.

[۱۳] . اسلامپور کریمی، عسکری، بلوغ و امامت.

[۱۴] . رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه(علیهم السلام)، ج ۲، ص ۱۱۰.

[۱۵] . محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۶۳.

امام جواد (ع)، در دوران امامت خود، با مذاهب مختلف شیعی و فرقه‌های منحرفی چون «مجسمه» که خداوند را جسم می‌پنداشتند، «غلات» که در بدنام کردن شیعیان امام سهم زیادی داشتند۱۶ و به ویژه سه جریان انحرافی زیدیه، واقفیه و معتزله در بین شیعیان مواجه بودند که هریک به نوعی با ایشان سر ناسازگاری و عناد داشتند. گروه‌هایی مثل زیدیه و اسماعیلیه، گاهی به ایشان که در کودکی به امامت رسیدند، طعنه می‌زدند.۱۷ مذهب معتزله، با افکار

خود، وحدت شیعیان و مسأله امامت ایشان را آماج حمله خود قرار داده بود. طرف‌داران این جریان، فکری تنها آن‌چه را که عقل تأیید می‌کند می‌پذیرند و جز آن را رد می‌کنند.۱۸ بر این اساس، امامت کودکی که هنوز به سن بلوغ نرسیده، از نظر آن‌ها پذیرفتنی نبود. «واقفیه» جریان فکری دیگری بود که امام کاظم (ع) را آخرین امام شیعه می‌دانستند و معتقد بودند که ایشان هنوز زنده اهستند و مهدی منتظرند.۱۹ از نظر این فرقه نیز امامت آن حضرت مردود شمرده می‌شد. جریان تأثیرگذار دیگر، مذهب «زیدیه» بود. این فرقه نیز زیدبن علی بن الحسین را به عنوان امام پنجم می‌شناختند. پیروان این مذهب، سایر امامان را قبول ندارند و معتقد به خروج و قیام مسلحانه علیه حکومت ظالم هستند.۲۰ اینان نیز گذشته از این‌که امام جواد (ع) را به عنوان امام شیعیان قبول نداشتند، مشی و روش مبارزاتی حضرت را که بر اصل مبارزه غیرمسلحانه و کار فرهنگی استوار بود، رد می‌کردند. در این میان، فرقه کلامی معتزله که پس از به قدرت رسیدن عباسیان به میدان آمدند و در سده نخست خلافت آنان به اوج خود رسید، در ایجاد شبهه درباره امامت حضرت جواد (ع) فعال‌تر بودند. موضع امام (ع) در مقابل این جریان کلامی و مناظرات ایشان با یحیی بن اکثم، از قاضیان معروف و فقیهان مشهور این دوره،۲۱ را می‌توان رویارویی تفکر ناب تشیع با منادیان معتزله دانست.

۳. آشکار ساختن عدم مشروعیت حکومت خلفای وقت

---

[۱۶] . حیات فکری و سیاسی امامان شیعه(علیهم السلام)، ج ۲، ص ۱۲۹ و ۱۳۰.

[۱۷] . محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۷۱.

[۱۸] . خرمشاهی، بهاءالدین، دانشنامه قرآن؛ قرآن‌پژوهی(ج ۲)، ص ۳- ۲۱۰۲.

[۱۹] . دانشنامه اسلامی، در ببیب: ببیبAhlolbait .com

[۲۰] . فرمانیان و موسوی نژاد، زیدیه، تاریخ و عقاید.

[۲۱] . حیات فکری و سیاسی امامان شیعه(علیهم السلام)، ج ۲، ص ۱۲۲.

امام جواد (ع) با آگاهی از اوضاع سیاسی- اجتماعی وقت و نیز فشار و کنترل حکومت بر خود، به افشای نیات و اهداف سیاسی خلفا و اندیشه‌های انحرافی پرداختند که در خدمت آن‌ها بود. در غیر این صورت، چه بسا حیله‌های مأمون

ص: ۲۸۳

برای رها شدن از تنفر مردم تنفر ناشی از به شهادت رساندن امام رضا (ع)- مؤثر واقع می‌شد. آن حضرت از یک‌سو، با فعالیت‌های پنهانی و تشکیل جلسه‌های سری، به افشاگری علیه حاکمان و خلفای وقت اقدام کردند و از سوی دیگر، از طریق مناظره‌ها و جلسات پرسش و پاسخ که آشکارا و در بسیاری از موارد در حضور خود خلیفه برگزار می‌شد، غیرمستقیم افکار ویران‌گر جریان امامت و ولایت را رد می‌کردند. برای نمونه، در جریان مناظرات و پاسخ به سؤالات و شبهات، اغلب ناآگاهی خلفا از مسائل شرعی و در نتیجه بی‌کفایتی آنان برای تصدی منصب خلافت به اثبات می‌رسید.

۴. ایجاد وحدت بین مسلمانان

برقراری ارتباط بین امام جواد (ع) و شیعیان، به دلیل شبهاتی که مغرضان به‌واسطه سن کم ایشان مطرح می‌کردند، مدتی به طول انجامید. شیعیان در نقاط مختلف سرزمین‌های اسلامی پراکنده بودند. بسیاری از آن‌ها در بغداد، مداین و سواد عراق سکونت داشتند و کسانی نیز در ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی به سر می‌بردند.۲۲ امام بیش‌تر عمر خود را در زمان مأمون طی کردند و به اعتقاد برخی، در این مدت خیلی در تنگنا قرار نداشتند؛ ازاین‌رو، چه در بغداد و چه در مدینه، از این فرصت برای انجام‌دادن رسالت خود استفاده کردند.۲۳ گرچه بسیاری از نوشته‌ها، حاکی از اوضاع خفقان در آن دوران است، با این استدلال که تصمیم خلیفه برای تزویج دخترش ام‌الفضل به امام، با این هدف صورت گرفت که آن حضرت را در کنترل خود داشته باشد و از رفت‌وآمد شیعیان با حضرت آگاه باشد.۲۴ گذشته از این، امام جواد (ع) در وضعیتی عهده‌دار منصب امامت شدند که راه‌های برقراری ارتباط با ایشان از یک‌سو و امکانات مالی حاصل از وجوه شرعی از سوی دیگر، در وضعیت بد و نابه‌سامانی قرار داشت؛

---

[۲۲] . همان، ص ۱۳۲.

[۲۳] . هاشم معروف الحسنی، زندگی دوازده امام، ص ۴۵۵.

[۲۴] . علی رفیعی، تاریخ تحلیلی پیشوایان(علیهم السلام)، ج ۱، ص ۱۴۶.

ازاین‌رو، شرایط برای ازهم‌پاشیده شدن جامعه شیعی مساعد بود. آن حضرت باوجود کنترل توسط مأمون، با استفاده از تجربه اجتماعی امام هشتم (ع)، کوشیدند تا به‌رغم همه تنگناها و فشارها، با ایجاد وحدت بین مسلمانان، مردم را برای عبور به دوره غیبت و استقبال از عصر اجتهاد آماده سازند۲۵ و جامعه شیعیان عصر خود را سامان دهند.

روش مبارزاتی امام (تاکتیک تقیه)

امام جواد (ع) برای تحقق اهداف خویش، از تاکتیک و روش متناسب با اوضاع سیاسی اجتماعی جامعه و سطح فرهنگی و آگاهی شیعیان بهره گرفتند که از آن با نام تاکتیک مبارزه مخفی می‌توان یاد کرد. «تقیه» اصطلاحی دینی، به معنای ابراز داشتن عقیده یا انجام دادن کاری برخلاف نظر قلبی خود به دلایلی خاص است. تقیه در منابع اسلامی، به نگاه‌داری خود از صدمه دیگران از راه ابراز موافقت با او در گفتار یا رفتار مخالف حق۲۶ گفته می‌شود. تقیه یا روش مخفیانه مبارزه در زمان خفقان و ناتوانی مبارزه مسلحانه، یکی از شیوه‌های مبارزاتی ائمه معصومین (علیهم السلام) علیه دشمنان دین بوده است. این روش در صورتی که مصلحت مسلمانان ایجاب می‌کرد، به منظور پرهیز از خشونت و خون‌ریزی به کار گرفته می‌شد؛ زیرا در غیر این صورت، نیرو و توان نظامی مسلمانان به هدر می‌رفت. شکل نزدیک به این نوع مبارزه با عنوان «مبارزه منفی» به منظور پرهیز از خشونت در برخی مبارزات قرن گذشته دیده شده است. آن‌چه «مبارزه منفی» را از «مبارزه مخفی» متمایز می‌سازد، آن است که در مبارزه منفی نوعی نافرمانی مدنی به چشم می‌خورد؛ به این معنا که افراد، با نافرمانی مدنی و سرپیچی از قوانین حکومتی، به فعالیت سیاسی نرم دست می‌زنند. مهاتما گاندی نخستین مبارزی بود که این روش را در مبارزات خود به کار گرفت. او

با مطالعه آثار تولستوی و تورو، دریافت که یگانه راه مبارزه با زورگویی مقامات اروپایی به هندیان در آن سامان، استفاده از روش «مبارزه منفی» است. گاندی با پیروی از اصل «با شریر مقاومت نکن!» که از اندرزهای عیسی مسیح

---

[۲۵] . احمد اسلامی، از خاتمیت تا غیبت(نگاهی نو به زندگی چهارده معصوم)، ص ۱۷۶.

[۲۶] . مرتضی بن محمدامین انصاری، التقیه، ص ۳۷.

است به هم‌میهنان خود می‌گفت: «در راه راستی مبارزه کنید و هرگز به اعمال زور نپردازید تا موفق شوید».۲۷ اتفاق و وحدت جامعه اساس مبارزه منفی را تشکیل می‌دهد؛ یعنی افراد جامعه از صمیم قلب با یک‌دیگر پیمان می‌بندند که با مخالفان خود قطع ارتباط کنند و در کارهای اجتماعی و شخصی با آنان هم‌کاری نکنند. این حرکت عمومی در بیش‌تر موارد، عرصه را بر مخالفان تنگ و آنان را به تسلیم وادار می‌کند. بنابراین مبارزه منفی، به معنای مبارزه مسالمت‌آمیز و مقاومت در برابر نیروهای دشمن بدون خشونت است؛۲۸ در حالی که در «تقیه»، مبارزات شکل غیرمستقیم و یا مخفیانه به خود می‌گیرد. در حقیقت تقیه در موقعیت‌های خاص، یک نوع تغییر شکل مبارزه محسوب می‌شود. این روش مبارزه در همه دنیا وجود دارد و معمولًا مبارزان، برای واژگون کردن حکومت‌های خودکامه، از روش" استتار" استفاده و به شکل زیرزمینی فعالیت می‌کنند.

از آنجا که امام جواد (ع)، باتوجه به اوضاع سیاسی- اجتماعی آن زمان، مبارزه نظامی و مسلحانه و به بیان دیگر «خروج» را نه در توان جامعه می‌دیدند و نه چنین روشی را به مصلحت می‌دانستند، برای در امان ماندن از آسیب حکومت، به فعالیت همراه با تقیه مبادرت کردند۲۹ و در این زمینه از روش‌های ذیل بهره گرفتند:

۱. آگاه‌سازی جامعه همراه با تقیه

مبارزه فرهنگی عقیدتی برای تنویر افکار عمومی، یکی از روش‌های امام جواد (ع)، در مبارزه با حکومت وقت بود. ایشان از هر فرصتی برای نقل احادیثی

ص: ۲۸۶

از اجداد طاهرین خویش برای دوستان و یارانشان استفاده می‌کردند و در قالب احادیث و روایات حتی دعا و مناجات، به افشاگری سیاسی و اعتراض و انتقاد از وضع سیاسی حاکم می‌پرداختند و به پیروان خود راه‌های مبارزه را می‌آموختند و وظیفه‌شان را یادآور می‌شدند.۳۰ برای نمونه، می‌توان به این مناجات اشاره کرد:

---

[۲۷] .http ببیب: ببیب// ۴۷۸۷۶۴۱www .iran -eng .com /showthread .php

[۲۸] .http ببیب: ببیب

// /۸۱۵۴www. hawzah. net/ fa/ Magazine/ View/ ۱۴۵۴/ ۸۰۷۲۳

[۲۹] . محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۱۱۷.

[۳۰] . همان، ص ۵- ۱۲۴.

خداوندا! ستم بر بندگان تو همه‌جا را فراگرفته، به طوری که عدالت را کشته و از بین برده، امنیت را از راه‌ها گرفته، حق را محو کرده و راستی را به صورت باطل جلوه‌گر ساخته، نیکوکاری را پنهان نموده و بدی‌ها را آشکار کرده، ... فساد را نمودار ساخته و آن را رشد داده، لجاجت را تقویت کرده، ستم را گسترش داده و از حق خود درگذشته ... خداوندا! آن کسانی را که از ستم‌کاری بیزارند، عزیز گردان! بیخ و بن ستم‌گران را برکن ...!۳۱

از این گذشته، در جلسات مناظره و پرسش و پاسخ، با استناد به آیات قرآن و احادیث، شیعیان را از روایات جعلی از جمله روایات مربوط به فضایل خلفا و تفاسیر غلط از آیات قرآن و در نتیجه اثبات تصدی ناحق منصب خلافت توسط حاکمان وقت آگاه می‌کردند. از آن جا که مناظره، آموزشی غیرمستقیم است و به دلیل شیوه خاص آن در اذهان ماندگار می‌شود،۳۲ این شیوه یکی از ابزارهای کارآمد امامان معصوم (علیهم السلام) و شیعیان برای دفاع از مبانی اسلام و ابهام‌زدایی از اذهان مسلمانان بوده است. در منابع مختلف تاریخی و دینی، مجادلات کلامی امام علی (ع) با گروه‌هایی از انصار و مهاجران درباره شورا و خلافت، مباحثات گسترده امام جعفر صادق (ع) با دهریان و هم‌چنین دانشمندان اهل کتاب، حضور فعال امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) در مجالس مناظره با دانشمندان فرقه‌های مختلف اسلامی و اندیشه‌وران ادیان گوناگون به شکل مبسوط درج شده است. از آن‌جا که امام جواد (ع) نخستین امامی بودند که در خردسالی به منصب امامت رسیدند، برخی از مناظرات، مباحثات

و گفت‌گوهای ایشان، بسیار جنجال‌برانگیز و جالب بود. یکی از مناظره‌های معروف ایشان با یحیی بن اکثم صورت گرفته است. این مناظره پس از آن انجام شد که مأمون پیشنهاد ازدواج دختر خود «ام‌الفضل» را به امام جواد (ع) داد و با اعتراض عباسیان مواجه شد. هنگامی که مأمون از آنان پرسید: «حرف شما چیست؟» گفتند: «این کودک هنوز در دین خدا چیزی نمی‌داند و حلال را از حرام تشخیص نمی‌دهد ...»۳۳ مأمون جلسه‌ای برای سنجش میزان علم و آگاهی امام جواد (ع) تشکیل داد و یحیی به دلیل شهرت علمی‌اش از طرف همه بزرگان و علما به عنوان طرف مناظره در نظر گرفته شد.

---

[۳۱] . سید بن طاووس، مهج الدعوات و منهج العبادات، ص ۲۶۴.

[۳۲] . سید محمدباقر حجتی، آداب تعلیم و تعلم در اسلام، ۵۴۷.

[۳۳] . زندگی دوازده امام، ص ۴۵۰.

امام هم‌چنین با کار فرهنگی و تربیت شاگردان در محافل خصوصی، افرادی را وارد عرصه مبارزه کردند که هر یک نقش مهمی در انتقال آموزه‌های اسلامی و روایات و احادیث آن حضرت به نسل بعد داشتند. ایشان دارای نقش برجسته‌ای در جریان حدیثی شیعه بودند. آن حضرت فرهنگ مراجعه به عالمان و خبرگان دین را گسترش دادند. چون ارتباط ایشان با مردم کم بود، مردم را به خبرگانی که در زمان امام باقر (ع) و امام صادق (ع) رشد یافته بودند، راهنمایی می‌کردند و با این‌که داماد مأمون بودند، ارتباطاتشان کنترل می‌شد.۳۴ گفته می‌شود در حال حاضر حدود ۲۲۰ حدیث منتسب به ایشان از ۱۲۰ راوی به‌جا مانده که با توجه به اوضاع سیاسی آن روز، می‌توان حدس زد که بسیاری از مکتوبات امام در پاسخ به اصحاب، به دست ما نرسیده است. شیخ طوسی برای امام جواد (ع)، ۱۱۳ راوی برشمرده است.۳۵ از جمله این اصحاب و شاگردان می‌توان به عبدالعظیم حسنی، داوود بن قاسم و علی بن مهزیار اشاره کرد۳۶. با مرگ مأمون، در سال ۲۱۸ قمری، فرصتی پیش آمد تا امام بهتر بتواند با بیان حقایق اسلامی، مردم را آگاه

کند و در راه بیداری مردم بکوشد.۳۷

به این ترتیب آن حضرت با برنامه‌های ارشادی، فرهنگی و تربیتی، مبارزه‌ای غیرمستقیم را با حاکمیت آغاز کردند و بی‌آن‌که حساسیت حکومت را برانگیزند، با برملا کردن این واقعیت که خلفا از قرآن و سنت به عنوان ابزاری برای ادامه حاکمیت خویش استفاده می‌کنند، به فعالیت برای اثبات نامشروع بودن خلافت آنان پرداختند.

۲. اعزام نماینده به نقاط مختلف سرزمین‌های اسلامی

امام جواد (ع) با وجود محدودیت‌ها، از طریق نصب وکلا و نمایندگان، ارتباط خود را با شیعیان حفظ می‌کردند. ایشان وکلایی در سراسر قلمرو حکومت عباسی داشتند که با فعالیت آن‌ها، از پراکنده شدن نیروهای شیعه جلوگیری می‌شد. به دلیل دشواری ارتباط مستقیم برخی امامان (علیهم السلام) با شیعیانو هم‌چنین عدم دست‌رسی شیعیان به آن‌ها به سبب حبس یا شهادت و نیز به منظور آماده‌سازی شیعه برای عصر غیبت، سازمان وکلا از زمان امام صادق (ع) تأسیس شد و

---

[۳۴] . خبرگزاری بین‌المللی قرآن(ایکنا)، نقش برجسته امام جواد(ع) در جریان حدیثی شیعه، ۸/ ۲/ ۹۴.

[۳۵] . حیات فکری و سیاسی امامان شیعه(علیهم السلام)، ج ۲، ص ۲۹- ۱۲۸.

[۳۶] . همان، ص ۳۲- ۱۳۱.

[۳۷] . محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۱۱۷.

از همان زمان شروع به فعالیت کرد.۳۸ صفوان بن یحیی و علی بن مهزیار اهوازی، از جمله این وکلا بودند.۳۹ آنان اموالی را از شیعیان دریافت و برای امام ارسال می‌کردند. امام جواد (ع) علاوه بر وکلای ثابت و مقیم، گاه نمایندگانی ویژه به شهرها می‌فرستادند تا وجوه شرعی و نیز مبالغی را که نزد وکلای مقیم بود، جمع‌آوری کنند.۴۰ امام در مناطقی چون‌اهواز، همدان، ری، سیستان، بغداد، واسط، سبط، بصره و نیز مناطق شیعه‌نشینی چون کوفه و قم دارای وکلایی کارآمد بودند. شیعیان جز در سفر حج که خود به دیدار امام می‌شتافتند، از طریق وکلا ارتباط خود را با امام حفظ می‌کردند. قم یکی از مراکز

اصلی شیعه به شمار می‌آمد و در دوران امام جواد (ع) ارتباط خود را با ایشان حفظ کرده بود.۴۱ سازش مأمون با امام هشتم (ع)، مستقر شدن حضرت رضا (ع) در خراسان و شبکه وکلای آن حضرت و حضرت جواد (ع) در نواحی و نقاط مختلف مملکت اسلامی، موجب شد که شیعیان بتوانند ابراز وجود کنند و ارتباطات سیاسی خود را مستقیماً در مقر حج در مدینه و مکه با امام جواد (ع) و یا با وکلای آن حضرت برقرار سازند. این ارتباطات، خراسان و ری را به صورت دو مرکز بزرگ شیعی درآورد.

۳. تشکیل جلسات سرّی

اوضاع نامساعد سیاسی اجتماعی دوران امام جواد (ع)، آن حضرت را ناگزیر از تشکیل جلسات پنهانی با حضور افراد شناخته شده می‌ساخت. حرکت امام جواد (ع) در چینش نیروهای فکری و سیاسی خود کاملًا محرمانه بود. تعلیمات، اندیشه‌ها، تشکیلات و فعالیت‌های ایشان همه مخفیانه بود و کم‌تر کسی بدان اسرار آگاهی می‌یافت، مگر آن‌که اهل بود.۴۲ در این جلسات به اصحاب سرّ و یاران واقعی امام، دستورها و راه‌های مبارزه آموزش داده می‌شد. امام به شیعیان سفارش می‌کردند که خطاها و نقاط ضعف کار اصحاب و انقلابیان علوی را مشخص کنند و علت سستی و موفق

---

[۳۸] . محمدرضا جباری، سازمان وکالت، ص ۵۳- ۴۸.

[۳۹] . تاریخ زندگی امام حسن(ع)، ص ۱۶۸.

[۴۰] . محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۱۲۱.

[۴۱] . حیات فکری و سیاسی امامان شیعه(علیهم السلام)، ج ۲، ص ۱۳۳.

[۴۲] . محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۱۲۶.

نبودن حرکت‌های آن‌ها را روشن سازند تا اصحاب آن حضرت دوباره مرتکب آن خطاها نشوند.۴۳ به این ترتیب، با موشکافی و بررسی منتقدانه حرکت‌های شیعی، نقاط ضعف و قوت آن‌ها شناسایی می‌شد. در جلسات مخفیانه امام و اصحاب ایشان، هم‌چنین مسأله حمایت از مجاهدان و نهضت‌هایی که در برابر بی‌عدالتی و ستم مبارزه می‌کردند و نیز مواردی که با نظارت پنهانی و غیرمستقیم بر عملکرد دولت و مأموران حکومتی مشاهده شده بود، مطرح و بررسی می‌شد.

ص: ۲۹۰

۴. نفوذ در دستگاه حاکمه

امام جواد (ع) با قبول دامادی مأمون، به مبارزه با قدرت حاکم برخاستند. ایشان در واقع با این ازدواج که از سر ناچاری و مصلحت انجام شد، راهی برای رخنه در حکومت یافتند، درحالی که مأمون پس از شهادت امام رضا (ع) برای زیر نظر گرفتن امام، دختر خود را به عقد حضرت درآورد تا بتواند ملاقات‌های ایشان با شیعیان را کنترل کند. امام به ویژه در بغداد که مرکز تجمع عالمان مکاتب و ادیان گوناگون بود، در مرکز توجه شیعیان برای پاسخ‌گویی به سؤالات آنان قرار داشت. برخی از شیعیان، اجازه یافته بودند وارد دستگاه خلافت شوند و برخی حتی به مقامات بالا رسیدند مانند محمد بن اسماعیل بن بزیع وزیر و نیز حاکم بست و سیستان و حاکم بحرین.۴۴ باوجود توطئه‌های دستگاه خلافت علیه امام جواد (ع)، آن حضرت نفوذ اجتماعی و محبوبیت بالایی نزد شیعیان داشتند، به حدی که دستگاه خلافت را به وحشت انداخت، زیرا می‌دیدند امام توانسته آن‌چه را که از نظر حکومت برای حضرت نقطه ضعف به شمار می‌رفت، نقطه قوت خود قرار دهند و حتی در میان رجال دولتی نفوذ کنند. پیروی مأموران دولتی از امام (ع)، برای خلیفه خوشایند نبود. نمونه‌هایی از نامه‌های آن حضرت نشان می‌دهد که آنان اوامر امام را بی‌چون‌وچرا می‌پذیرفتند. برای مثال، می‌توان به نامه امام جواد (ع) به والی سجستان در زمان معتصم اشاره کرد که در آن از والی خواسته شده بود از خراجی که یکی از شیعیان بدهکار بود، درگذرد و والی چنین کرد و تا زنده بود، از او خراجی نگرفت.۴۵

۵. مکاتبه با نمایندگان اعزامی

---

۴۳. محمود شریفی، سرچشمه‌های نور امام جواد(ع)، ص ۱۴۸.

۴۴. محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۱۲۱.

۴۵. زندگی دوازده امام، ص ۵۷– ۴۵۶.

همان‌گونه که اشاره شد، امام از راه‌های گوناگون تحت نظارت و کنترل خلفای زمان خود قرار داشتند. ازاین‌رو، ساده‌ترین راه ارتباط ایشان با شیعیان

و نمایندگانشان، مکاتبه و نامه‌نگاری بود. بسیاری از مطالب به دست آمده از ایشان در این نامه‌ها مندرج است. در این نامه‌ها، افزون بر مسائل فقهی و شرعی مردم، موضوع‌های مختلفی در مورد عزل و نصب وکیلان و توثیق و مدح برخی از ایشان و دستورهای لازم به آنان درباره چگونگی ایفای وظیفه وکالت، اعلام وصول وجوه شرعی، رفع حاجت شیعیان و نکوهش قاطع مدعیان دروغین وکالت یا وکیلان معزول مطرح شده است.۴۶ با توجه به این موارد، می‌توان چنین استنباط کرد که با وجود دستگاه قدرتمند عباسی، امام جواد (ع)، به صورت دولتی، جامعه شیعیان روزگار خود را اداره و رهبری می‌کردند.

نتیجه

در تاریخ اسلام و تشیع، هیچ نهضت و حرکتی را نمی‌توان یافت که در آن سیاست از دیانت جدا باشد. این امر به ویژه در حرکت ائمه (علیهم السلام) به چشم می‌خورد. زندگی و مبارزات امام جواد (ع)، نیز مؤید این واقعیت است. آن حضرت، دوران امامت خویش را در زمان دو تن از خلفای عباسی (مأمون و معتصم)، سپری کردند؛ در حالی که تحت کنترل غیرمستقیم حکومت قرار داشتند. هم‌زمانی بیش‌ترین سال‌های امامت ایشان با خلافت مأمون از یک‌سو و کمی سن آن حضرت در آغاز امامت و هم‌چنین فعالیت مذاهب و فرقه‌های انحرافی، امام را برای رهبری شیعیان، به اتخاذ روشی همراه با «تقیه» و مبارزه مخفی ناگزیر ساخت. به همین دلیل، امام به ایجاد تشکلات پنهانی مبادرت کردند که فقط اصحاب سرّ به آن راه داشتند. امام برای تحقق هدف راهبردی خود که رهبری جامعه شیعیان و در امان نگه‌داشتن آنان از ستم حاکامان وقت بود، گذشته از تشکیلات پنهانی، از نهضت‌هایی که علیه خلفا فعالیت داشتند نیز حمایت می‌کردند و با اعزام نمایندگان و وکلای مقیم و موقت، برعملکرد مأموران حکومتی نظارت غیرمستقیم داشتند و گاه با ارسال نامه‌هایی، این

---

[۴۶] . محمدبن علی امام جواد(ع)، ص ۱۹۹.

مأموران را به کارهای خیر در جهت مصلحت شیعیان تشویق می‌کردند، ضمن آن‌که از طریق این نامه‌ها، با شبکه وکلا و شیعیان در سراسر قلمرو اسلامی در ارتباط بودند. گذشته از فعالیت‌های مخفیانه، امام (ع) با شرکت در مناظرات و جلسه‌های پرسش و پاسخ، به شکلی آشکار در جهت روشن ساختن اذهان مردم و اهل اندیشه می‌کوشیدند. بنابراین می‌توان گفت: امام روش «مبارزه مخفی» و «فعالیت فرهنگی همراه با تقیه» را به عنوان تاکتیک اصلی برای تحقق هدف راهبردی خود به عنوان امام شیعیان برگزیدند و با به کار گیری این روش، موفق شدند از گسستگی و فروپاشی جامعه تشیع در وضعیت خاص آن دوران جلوگیری کنند و زمینه را برای پذیرش امامانی فراهم کنند که پس از ایشان در سنین کودکی به امامت می‌رسند. روش امام جواد (ع) در مبارزه با حاکمیت نامشروع خلفا، مؤید این واقعیت است که در هیچ زمانی و به هیچ بهانه‌ای وظیفه مبارزه با ظلم و تلاش برای تحقق حکومت عدل الهی از مسلمانان ساقط نمی‌شود.

منابع

ابراهیمی ورکیانی، محمد، تاریخ اسلام؛ از صلح مجتبوی تا غیبت مهدوی، قم: نشر معارف، ۱۳۸۸.

اسلامی، احمد، از خاتمیت تا غیبت (نگاهی نو به زندگی چهارده معصوم)، قم: میثم تمار، ۱۳۸۲.

انصاری، مرتضی بن محمدامین، التقیه، قم: چاپ فارس حسون، ۱۴۱۴ ق.

پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، قم: مؤسسه تحقیقاتی و تعلیماتی امام صادق (ع)، چاپ هشتم، ۱۳۷۸.

جباری، محمدرضا، سازمان وکالت، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۲.

جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم السلام)، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱.

حجتی، سیدمحمدباقر، آداب تعلیم و تعلم در اسلام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سی‌ام، ۱۳۸۷.

حسینی شاهرودی، محمد و علی رفیعی، تاریخ زندگانی امام جواد (ع)، ج ۱، تهران: فیض، ۱۳۷۵.

خرمشاهی، بهاءالدین، دانشنامه قرآن؛ قرآن‌پژوهی، تهران: انتشارات دوستان و انتشارات ناهید، چاپ سوم، ۱۳۸۹.

رفیعی، علی، تاریخ تحلیلی پیشوایان (علیهم السلام)، ج ۱۹، قم: نمایندگی ولی‌فقیه در سپاه، اداره آموزش عقیدتی سیاسی، بی‌تا.

سید بن طاووس، مهج الدعوات و منهج العبادات، بیروت: ۱۴۱۴ ق.

شریفی، محمود، سرچشمه‌های نور امام جواد (ع)، بی‌جا، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۸.

عاملی، علامه سیدجعفر مرتضی، حیات سیاسی امام جواد (ع)، ترجمه سیدمحمد حسینی، قم: انتشارات جامعه مدرسین، بی‌تا.

ص: ۲۹۴

فرمانیان، مهدی و سیدعلی موسوی نژاد، زیدیه، تاریخ و عقاید، قم: نشر ادیان، ۱۳۸۶.

محمدزاده، مرضیه، محمدبن علی امام جواد (ع)، قم: انتشارات دلیل ما، ۱۳۹۰.

معروف الحسنی، هاشم، زندگی دوازده امام، ترجمه: محمد رخشنده، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶.

مقرم، عبدالرزاق، نگاهی گذرا بر زندگانی امام جواد (ع)، ترجمه پرویز لولاور، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ چهارم، ۱۳۸۲.

اسلامپور کریمی، عسکری، «بلوغ و امامت»، در:

/ default. aspx۷۷۹۸۳۱http:// www. ensani. ir/ fa/ content/

«امام جواد ع در دو جبهه سیاست، فکر و فرهنگ»، در:

. html۱۱۳۱۳۰۰۱۰۱۱۱/ ۱http:// www. akairan. com/ din- andisheh/ emamat

خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا)، ۸/ ۲/ ۹۴، «نقش برجسته امام جواد (ع) در جریان حدیثی شیعه»، در:

۶۷۱۲۴http:// www. hadith. net/ post/

رفیعی، علی، تاریخ زندگانی امام حسن (ع)، برگرفته از سایت کتابخانه مدرسه فقاهت:

۹/ ۱/ ۴۰۳۶۲http:// lib. eshia. ir/

دانشنامه اسلامی، در:

Ahlolbait. com. Index. php

«سیره سیاسی امام جواد (ع)» در:

- ۸۰- ۹۸۳۱- ۸۷۶۳http:// www. modiryar. com/ index- management/ cultural/ politic/
. html۸۵- ۵۱- ۵۰- ۶۱

«سیاست و حکومت در سیره امام جواد (ع)»، در:

. html۲۹۲http:// m- farhangi. iut. ac. ir/ edare/ pages/ page

ص: ۲۹۵

«نگاهی به ابعاد سیاسی زندگی حضرت جواد الائمه (ع)» در:۴۷

- ۸۰- ۹۸۳۱- ۸۷۶۳http:// www. modiryar. com/ index- management/ cultural/ politic/
. html۸۵- ۵۱- ۵۰- ۶۱

۸۰۷۲۳/ ۱۴۵۴/ ۸۱۵۴http:// www. hawzah. net/ fa/ Magazine/ View/

۴۷۸۷۶۴۱http:// www. iran- eng. com/ showthread. php/

ص: ۲۹۶

[۴۷] همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام (۱۳۹۵: قم)، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام، ۳جلد، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه – قم – ایران، چاپ: ۱، ۱۳۹۵ ه.ش.